

## EXIL O DOMOVĚ. POZNÁMKY O EXILOVÉ LITERÁRNÍ KRITICE A PUBLICISTICE V PADESÁTÝCH LETECH

MICHAL PŘIBÁŇ

Literaturu vznikající v domácím prostředí a literaturu exilovou od sebe v padesátých letech dělila železná opona mnohem neprostupnější, než jak to pamatujeme ze sedmdesátých a osmdesátých let. Ale alespoň částečně překonatelná byla, byť v obou směrech různě obtížně. Zatímco v exilu vydávaná literatura se v padesátých letech dostávala k domácím čtenářům naprosto výjimečně, takřka vůbec, opačným směrem, tedy od nás do světa, knížky putovaly ne právě snadno, ale putovaly. Jestliže exiloví recenzenti chtěli psát o domácí produkci a nechtěli výběr posuzovaných textů světit pouhé náhodě, museli vynaložit nemalé úsilí, ale měli šanci. Mnohem snáze se zájemci mohli dostat k domácímu periodickému tisku; alespoň tak usuzuji z faktu, že veškeré informace o pohybech literárního života doma exilový tisk relativně pohodlně čerpal z Literárních novin, objevovaly se básně přetištěné z Května a později z Plamene – to ovšem už v šedesátých letech, kdy lze recenzní činnost Ladislava Radimského v Proměnách či Heleny Koskové ve Svědectví označit jako soustavnou.

Název konference by nás měl vést k úvahám o ideologii coby prvku, který literaturu kupodivu někdy možná inspiruje, ale určitě daleko častěji limituje a po všech stránkách determinuje. Nejsem si však úplně jist, jestli v souvislosti s exilem, natož literárním, je rozumné tento pojem používat. Exulanti byli možná náchylni k různým ideologiím (zvláště prvních zhruba pět let po únoru, kdy počet exilových politických stran div nepřevyšoval množství samotných exulantů), ale to, co politicky různorodě orientovaný exil spojovalo, totiž nekomunismus, případně antikomunismus, byla spíš idea než ideologie. Existovalo sice několik koncepcí, jak s komunismem ve staré vlasti zacházet, ale žádnou z nich bych na ideologii nepovyšoval. Proč tedy a o čem vlastně chci ještě hovořit?

Protože ideologie nepochybně stála *proti exilu*. Chtěl-li exil uvažovat o domácí literatuře a literárním životě, musel uvažovat jednak o ideologii samotné, a jednak o vlastních dílech či trendech literárního života, které byly často ideologií jak inspirovány, tak determinovány – ale ne vždy a ne vždy stejně. Exil se musel naučit rozumět tomu, jakým způsobem domácí autoři ideologii podléhají anebo odolávají, jak se s ní vyrovnávají, jak před ní uhýbají, jak ji současně vzývají a současně zrazují.

## I.

Ústředním tématem exulantské publicistiky v prvních letech po únoru byly polemiky o vině a spoluvině. V souvislosti s literaturou či kulturou se podobné otázky řešily zřídka, ale přece. Pavel Tigrid napsal již v roce 1949: „Nejvíce jsme přispěli k pádu naší literatury, vědy a umění tím, že jsme pomáhali komunistickým kulturtrágrům rozleptávat nesporné pravdy, nebo že jsme alespoň nečinně k tomu přihlíželi. Dovolili jsme komunistům volně másti pojmy, vážně jsme s nimi debatovali o tom, zda svoboda tvorby je podmíněna či nikoliv, zda umění musí mít společensko-politickou funkci, zda kultura je především pro pracující. Svou nerozhodností, nejistotou a často i zbabělostí jsme způsobili, že stále víc se tvorba hodnotila podle hledisek ideologických a politických (rozuměj komunistických) a že nakonec takřka všude zvítězilo zvrácené přesvědčení, že umění a literatura musí sloužit režimu, státu, straně, opěvovat je a tím i upevňovat.“<sup>1</sup>

V jednom ze svých pravidelných „projevů k domovu“ na vlnách Svobodné Evropy pravil Ferdinand Peroutka: „Nemá smyslu, abychom odtud, po tolika zklamáních, vyzývali české spisovatele ke statečnosti. Snad vše, co můžeme udělat, je popisovat jejich hanbu.“<sup>2</sup> Nebylo však snadné dostat se k přesným informacím; chtěl-li exil soudit, musel tak činit na základě „otevřených zdrojů“ a na základě vlastní paměti. Mohl se tedy vyjadřovat ke kultu Julia Fučíka, neboť jeho součástí byla komunistická interpretace minulosti, kterou exulanti zažili ještě jako neexulanti. Z týchž důvodů bylo možno komentovat tzv. jiráskovskou akci, později se předmětem debat stal život a dílo Karla Čapka, Petra Bezruče, ale i Františka Halase (zvláště v souvislosti s jeho domnělou politickou závětí).

Jedním z dalších frekventovaných témat literární publicistiky v prvních letech exilu byli představitelé někdejší avantgardy. Komentátoři se ovšem obvykle nespokojovali s pouhým konstatováním faktů, nýbrž se pokoušeli o jejich – často spekulativní – výklad, někdy bohužel pochybený vzhledem k nepřesným „vstupním“ informacím. Domácí informátoři zřejmě často zaměňovali dohady, neověřené zprávy a svá chmurná očekávání za fakta: tak se objevovaly zprávy o údajné sebevraždě Karla Teigeho, s níž bývala dávána do přímé souvislosti sebevražda Konstantina Biebla, zmiňován byl i údajný pokus o sebevraždu Jaroslava Seiferta.<sup>3</sup> Jakmile se však podařilo vytvořit spolehlivé kanály z Československa na Západ, začaly v exilovém tisku převažovat věrohodné informace. Zásluhy na tom měla zejména Svobodná Evropa, své domácí kontakty však měly i některé časopisy, jejichž redaktoři se navíc alespoň do určité míry naučili číst mezi řádky komunistických sdělovacích prostředků a takto získané informace víceméně správně vyhodnocovat.

Přestože pomalu míjel čas jednoduchých odsudků, postoj kulturního exilu k poúnorovým skutkům jednotlivých představitelů někdejší avantgardy (ale i k avantgardě samotné) byl převážně kritický – a můžeme zvažovat, nakolik hrála roli kritéria estetická, či kritéria – politická? Ideová? Ideologická? Když exilový básník Jaromír Měšťan v jedné básni přirovnal sebevraždou zahynuvšího Konstantina Biebla k Ikarovi, odpověděl mu Robert Vlach, rovněž exilový básník a patrně nejdůležitější organizátor literárního života exilu v padesátých letech, vcelku vyhrčenou otázkou, zda lze „básnickou genialitu“ považovat za hodnotu, která vyváží mravní poklesky a selhání. A i kdybychom prý tuto tezi akceptovali, nenajdeme v Bieblově díle nic, co by Měšťana opravňovalo k uvedenému přirovnání: „Ikaros (...) chtěl vzlétnout ke slunci, a *proto* tragicky zahynul. Biebl spáchal sebevraždu, dohnán k ní svými soudruhy, jimž se přes svou poctivou snahu nezdál dost aktivistický. Stačí tahle paralela k povýšení Biebla

na Ikara, na symbol, na *hrdinu*? Lze toto pojetí mít za Měšťanovu básnickou licenci, nebo je to spíše *klamání veřejnosti*?“ Vlach dále přímo konstatuje, že v případě autorů, jako je Konstantin Biebl, literární kritika nestačí – „je třeba poukázat také na [jejich] mravní stránku“.<sup>4</sup> Přesto se na dalších řádcích vyrovnává i s Bieblovým dílem meziválečným – proletářskou poezii shledává neživotnou, poetismus „skleníkový, kavárenský“ a surrealismus „ne zvlášť originální“. Zdá se tedy, že Vlach si byl vědom spornosti výše vyjádřeného moralistního postoje a cítil potřebu vyhnout se možnému rozpornému hodnocení morálních a uměleckých kvalit téhož autora.

Přiznat svému domnělému či skutečnému ideovému odpůrci umělecké kvality bylo pro exil v polovině padesátých let nesnadné. Částečné uznání si kromě odsudků vysloužil – ovšem až po smrti – Vítězslav Nezval. Ještě v roce 1957 František Listopad, inspirován starším Nezvalovým textem, přirovnává básníka ke zbabělci, který tak dlouho ustupuje, až se za trest promění v raka, který bude couvat po všechny časy.<sup>5</sup> Ale o rok později publikoval autor skrývající se po šifrou Ph (pravděpodobně Petr Hrubý) jakousi koláž z výroků, jež se objevily v nekrolozích uveřejněných po Nezvalově smrti zejména v Literárních novinách: z této koláže Nezval vychází nikoli jako zbabělec, nýbrž spíše jako bojovník za moderní umění proti politickým dogmatům, který v bitevním poli kličkuje mezi střelami protivníků zcela neozbrojen. „Komunističtí básníci umírají rozčarováni,“ píše autor. A pokračuje: „Okolnosti smrti Vítězslava Nezvala jsou stejně záhadné a posmrtné projevy jeho přátel stejně výmluvné svými náznaky, jako byly po smrti Bieblově, dokud ještě pravda nebyla oficiálně doznána.“<sup>6</sup> Hrubý tak naznačuje eventualitu, že Nezval nemusel umřít přirozenou smrtí, že se mohl sám stát obětí režimu, a vyjadřuje tak potřebu přisoudit prokazatelně dobrému básníku ještě i jiné, „mimoumělecké“ kvality tak, aby soud mohl být vysloven opět jen *jeden*. Naopak Václav Michl v Hlasu domova přísně rozlišuje mezi kvalitami Nezvala-básníka a Nezvala-člověka („Kdykoli začal psát bolševicky, přestal být básníkem“) a táže se, zda si Nezval zasloužil, „aby u rakve, kde měli stát André Breton, Henry Miller nebo Dylan Thomas, stáli takoví trpaslíci jako Turek Hikmet“.<sup>7</sup>

## II.

Po druhém sjezdu spisovatelů v roce 1956 se dala domácí literární scéna do určitého pohybu, jehož směr a tempo nebyly zcela srozumitelné ani domácím, natož exilovému pozorovateli. Na rozdíl od ohlasu doma nevyvolal druhý sjezd mezi exulanty žádné velké nadšení, byť Seifertův i Hrubínův projev byly kvitovány s uznáním. Podzimní tzv. „maďarské události“ ovšem znamenaly v dějinách poúnorového exilu podstatný přelom. Skutečnost, že se v Československu nenašla síla, která by maďarského příkladu následovala, nebo mu alespoň vyjádřila podporu, způsobila v podstatné části intelektuálního exilu silné rozčarování, které je z dobové publicistiky – a z řetězového zániku téměř všech politických aktivit – dobře patrné. Méně tolerantní publicisté na svůj národ téměř zanevřeli, tolerantnější připustili, že dění za železnou oponou pravděpodobně napříště nebude snadné porozumět, i když právě schopnost porozumět možná bude nezbytnou podmínkou budoucího návratu domů. Pavel Tigrid se v nově založeném Svědectví pokusil o politický „dialog s protivníkem“: akceptoval tedy komunisty jako nositele ideologie, nikoli jen jako nositele státního teroru – a od konzervativního exilu, který chtěl komunisty nejprve ignorovat a potom trestat, si za to leccos vyslechl. Ovšem pokusit se o dialog na poli literárním, to už bylo z hlediska morálního (či

politického? ideového? ideologického?) přijatelnější. Navíc v domácí literatuře nastupovala nová generace. Po Nezvalově smrti už jako by nebyl důvod vyrovnávat se s avantgardou, meziválečných hlasatelů socialistického realismu už také tolik nežilo, a tak nejpozději počínaje knižními debuty Arnošta Lustiga a Josefa Škvoreckého na konci padesátých let si exilový tisk musí začít všimnat tvorby i takových autorů, jejichž předúnorová minulost byla prakticky neznámá či politicky irelevantní.

Předností exilové publicistiky komentující domácí situaci koncem padesátých let byla schopnost vnímat její vývoj ve východoevropských a středoevropských souvislostech. Zvláště časopisy Svědectví a Zápisník sledovaly kulturní a intelektuální pohyb v Sovětském svazu a v Polsku. Z konfrontace vrcholných tvůrčích činů ruské a polské literatury (Pasternak, Hlasko) s literaturou českou a slovenskou však vyplývala i silná skepse. Mnohé listy sice publikovaly tvorbu domácích autorů (přednostně zejména autorů mladší generace), většinou ji však přijímaly se zjevnou nedůvěrou.

Zamysleme se podrobněji nad kritickým ohlasem *Zbabělců*, kteří představovali pro kulturní exil podobně závažný problém jako pro domácí oficiální kritiku – byť samozřejmě z jiných důvodů. Ačkoli opravdu z *jiných*?

Dříve než knihy samotné povšiml si exil kampaně, kterou proti ní rozpoutal domácí tisk. Text románu byl totiž většině exilových redakcí nedostupný, k dispozici byly pouze domácí recenze a několik zprostředkovaných informací. Podle římského Nového života prý „kniha strhuje realismem, který jako lučidlo rozpouští nánosy propagandy, jimiž režim oblepil pražskou revoluci, komunistický odboj a Rudou armádu“. <sup>8</sup> Ovšem současně: „Knihu Škvoreckého bychom snad v jistém smyslu mohli srovnat s Pasternakovým Doktorem Živagem: je to tichý protest proti komunismu. Avšak pozitivních prvků (...) je v ní málo – ideál Dannyho je jazz a holky (srovnejme tento výrok s argumentací režimní kritiky v domácím tisku, pozn. MP). Avšak snad právě proto je kniha smutný obraz dnešní české mládeže, zmítající se v materialistickém nihilismu: komunismu se směje, ale vyšších ideálů nemá. Ty jí komunismus vzal.“ <sup>9</sup>

*Zbabělci* byli v exilu zprvu nejčastěji interpretováni jako generační román, ale také jako jistá společenská – či přímo sociologická – sonda. Nejpronikavěji se pod tímto úhlem nad knihou zamyslel Ferdinand Peroutka. Jak z následujících citací vyplývá, Peroutka spojil prvky přístupu téměř impresionistického se soudem estetickým, sociologickým a snad i politickým. Pro Peroutkovu generaci představovali *Zbabělci* do jisté míry nástup nové literární kultury. Bez ohledu na ideologické rozpory povšiml si všichni recenzenti Peroutkovy generace Škvoreckého práce s jazykem a cítili potřebu na ni upozornit. Ovšem zatímco komunistické kritice poskytl autorův důraz na autenticitu projevu postav záminku k ideologickému útoku, poučený a ideologicky nepředpojatý Peroutka si sice uvědomuje, že cestou k čtenářskému prožitku musí překonávat překážky, jež mladší generace ani nezaznamená, ale zároveň mu neunikne, k jakému cíli se posléze dobere: „Ještě nikdy český spisovatel nedovolil si mluvit tak obscénně. Kniha začíná tím, že několik pásků sedí v hospodě a mluví sprostě o všech možných věcech. Také jejich pocity a názory jsou nemyté a nečesané, cynické, neupravené pro citlivé čtenáře. A když jsem přečetl dvacet stránek, zdálo se mi, že jsem dojat. (...) Je to protikulturní, protispoločenská, sobecká, anarchistická kniha. Nechává jedinou cestu otevřenou: k holkám a jazzu. Ideově není pro nic a proti ničemu. Ale když jsme vyčerpali všechny společenské námitky, jedna věc zůstává pro toho, kdo má pro to dost citlivosti: je to znamenitá literatura,

výtečný autor, který popisuje nevýtečné pocity a myšlenky. Z čistě literárního hlediska je to nejsilnější kniha, jaká vyšla v Čechách za posledních dvacet let.“<sup>10</sup>

Nebyl by to Peroutka, kdyby se nepokusil vyložit vznik *Zbabělců* jako společenský jev, jehož příčiny je záhodno zkoumat. A dospívá k názoru, že kořeny jevu neleží výhradně ve specifických podmínkách východního bloku (také tady můžeme hledat důkazy jeho ideologické nepředpojatosti): „Škvorecký není český problém. Patří k tomu širokému a nedisciplinovanému hnutí mládeže, která po celém světě nyní si přeje spíše vyjádřit své pocity než převzít za něco odpovědnost. Škvoreckého hlavní postava Danny vášnivě miluje jazz, a také v tom věru není osamocen. Z Japonska a Ruska také se ozývají zvuky jazzu, který nějak stal se hymnou této mládeže. Jazzem, beze slov, jen tóny, mládež nějak vyjadřuje své požadavky na život. Ještě nepovažuje za svou povinnost ujasnit si city: vyjadřuje je, jak přicházejí. Je to duch dvacátého století, který vane přes všechny země.“ Vedle zevrubné analýzy samotné postavy Dannyho i postoje autora vůči světu, který v románu stvořil, dotýká se Peroutka také otázky, čím tento román vyprovokoval hysterickou reakci stranické kritiky. *Zbabělci* jsou podle jeho mínění „bezděká obžaloba umělostí a nepravdivostí socialistického realismu. Škvorecký je jistě realista. Jeho kniha je jakási pomsta za to, že vláda falešně užívá slova realismus.“

Velmi vlídného přijetí se Škvoreckému pochopitelně dostalo od kritiků jeho generace (stať Jana Tumlíře ve Svědectví je napsána jakoby Dannyho jazykem a nese příznačný název „Tomu tenorákovi v bílém saku, co to tak slavně proslovil“).<sup>11</sup> Kampaň, kterou vedl proti *Zbabělcům* komunistický tisk, zase připoutala pozornost Pavla Tigrida, který o případu několikrát referoval na kongresech PEN klubu jako o kauze zřetelně politické. Možná jedinou výjimkou v této první pozitivní vlně exilových ohlasů byla studie Felixe Mikuly, uveřejněná v mnichovském časopisu Archa. Kritik analyzuje *Zbabělce* očima vyhraněného katolického intelektuála a dospívá k přesvědčení, že autor „vypsal věci a použil výrazů, které tuto jeho knihu sotva připustí mezi literaturu trvalé a všeobecné hodnoty – mezi literaturu světovou“. V závěru pak poněkud nespokojeně konstatuje – a pro nás je to se zřetelem k tématu konference výrok obzvláště pozoruhodný – že „spisovatelský talent je hodnota, která nemusí kráčet ruku v ruce se správnou ideologií“.<sup>12</sup>

Spontánní a až na uvedenou výjimku téměř nadšené přijetí *Zbabělců* exilovou kritikou vystřídalý úvahy o Škvoreckého další literární cestě. Při troše vůle porozumět domácí situaci by bývalo mohlo být i v exilu jasno, ale... Na základě několika povídek, uveřejněných v Hostu do domu, píše newyorský Zápisník v roce 1961, že autor „připravuje sbírku Staré zlaté časy, v jejíchž drobných prózách se posmívá první republice“. To nutně vrhá nové světlo i na jeho prvotinu: „Zbabělci mají v české literatuře posledních let jistě místo mimořádné. Z odstupu let se nám však zdá, že umělecké hodnoty této knihy byly v exilu namnoze přeceněny.“<sup>13</sup> Jaroslav Strnad šel ještě dál a v témže čísle Zápisníku Škvoreckého obvinil, že doslova plivl na svou lepší minulost a „vypotil únorovým nadšením čišící povídání“ – míněna je povídka *Můj táta haur a já...*<sup>14</sup>

Nejdále dospěl Václav Michl ve své opožděné recenzi *Zbabělců*, již otiskl Hlas domova až koncem dubna 1962: „Čekali jsme přes tři roky, než se nám dostal do ruky zaběhlý vý-tisk (...)!“ Recenzentovo nepochopení domácího vývoje po roce 1948 (a kdo ví, ne-li záměrné, jak nás záhy napadne) a ignorování faktů ve věci represe, již byl Škvorecký vystaven a o níž musel být Michl jako redaktor zpravodajského listu velmi dobře informován, se místy projevuje způsobem bezmála komickým: „Po přečtení knihy nemůže být pochyb, že Škvorecký

psal (...), jak tomu naši soudruzi dnes s oblibou říkají, „z komunistických pozic“. (...) Mám silné podezření, že Zbabělci byli spíchnuti velice narychlo, patrně s okem upřeným na nějakou tu státní cenu, které se kolem padesátého roku rychle dostávaly do módy. (...) Po formální stránce je Škvoreckého práce pod standardem vypravěčství, natož románové tvorby. Škvorecký měl možnost pracovat jako překladatel z angličtiny a na Zbabělcích je to sakramentsky vidět.“<sup>15</sup> Z recenze však lze vyčíst a odhadnout ryze osobní důvody recenzentova postoje. V jednom odstavci se totiž zmiňuje o skutečné podobě „místních povstání“ na jaře 1945 a uvádí: „Účastnili se jich jak příslušníci buržoazie, tak dělnictva, a bojovali tam, kde byla možnost boje. Škvoreckého cynické narážky na zbabělost vedení jsou zcela nemístné.“

Zdá se, že srovnáme-li citované výroky exilového recenzenta s ideologicky motivovanými námitkami komunistických kritiků, dospějeme k překvapivým závěrům, platným ovšem pro ohlasy díla jediného, byť vcelku významného autora. Co však z toho všeho vyplývá obecněji pro ohlas domácí beletrie následujícího desetiletí?

Odmítání domácích literárních hodnot, které jsem ilustroval případem *Zbabělci*, by bylo lze doložit na některých exilových ohlasech mnoha dalších textů z šedesátých let. Vycházejí mohlo z nepochopení okolností a souvislostí, v nichž se autor a jeho čtenáři pohybují. Mohlo souviset i s přesvědčením, v exilu rozšířeným, že dílčí a ojedinělé pozitivní skutky – tedy i tvůrčí činy – fakticky odvádějí pozornost veřejnosti od jádra problému a pomáhají vytvářet škodlivou iluzi „mírného pokroku v mezích zákona“. Z tohoto hlediska tedy pomalý postupný vývoj vlastně zdržoval neodvratný příchod rozhodujícího otevřeného střetu mezi národem a samozvanou komunistickou mocí. Jiným možným výkladem je podvědomá snaha některých exulantů bagatelizovat pozitivní stránky domácího vývoje z důvodů v podstatě sebezáchovných: z domácí tragédie čerpal exil legitimitu i víru v budoucí zhodnocení (a společenské ocenění) své oběti, totiž odchodu z domova. Byl-li pozitivní vývoj v Československu možný i bez exulantů, nebylo možno vyloučit, že jejich oběť už navždy zůstane marná. A k tomu připočteme fakt, že mezi větší částí poulnorového kulturního exilu a nejvýznamnějšími představiteli domácí kultury šedesátých let vznikl přirozený generační odstup a že rozdílná životní empirie před i za železnou oponou předpokládala postupné složitě hledání společného komunikačního kódu.

Na přelomu padesátých a šedesátých let začíná být zřejmé, že domácí československá kultura se bude navzdory komplikované minulosti i přítomnosti napříště ubírat směrem, který neodpovídá prapůvodnímu exulantskému očekávání totálního úpadku. Lze vytušit, že s příchodem nové generace československých intelektuálů a umělců klesne význam kulturního exilu jako možné alternativy k neživotné kultuře stalinistického období a jejím dozvukům. Počátkem šedesátých let, tedy v okamžiku, do kterého jsme v našich poznámkách dospěli, se exil s těmito fakty musel začít vyrovnávat.

## Summary

### Michal Příbání: Exile on Home. Notes on 1950's Exiled Literary Criticism and Newspapers

This article deals with the approach of the Czech literary critics in exile to literary works written and published in the communist Czechoslovakia. Author directs his attention primarily to the period of the 1950's when the reflection in exile was focused namely on the works and life peripetia of the writers belonging to the generation of avantgarde (V Nezval, K Biebl, K Teige); later also on the works of the coming generation. Using the example of Josef Skvorecký's novel *The Cowards*, author shows both the potential and the limits of the criteria the exile literary critics applied to literary works written in the homeland. However, it was this novel what made exile literary critics alter the way of reception and reflection of the literary works coming from the communist Czechoslovakia – in the 1960's, they were ready to accept this literature with much more respect

<sup>1</sup> P. Tigríd: „Zrada našich vzdělanců“, *Doba* (Ludwigsburg) 2, 1949, č. 7, s. 3–5.

<sup>2</sup> F. Peroutka: *Konec literatury české*. Vysíláno Svobodnou Evropou 24. 6. 1951. Knižně v publikaci F. Peroutky *Projevy k domovu*. Editions Sokolova, Paříž 1952, s. 58.

<sup>3</sup> „Dopis o nouzi v umění“, *Svobodný zítřek* (Paříž) 2, 1949, č. 6, s. 3; podepsáno A. B., Praha.

<sup>4</sup> Tamtéž.

<sup>5</sup> F. Listopad: „Nezval se schovává za děti“, *Sklizeň* (Hamburk) 5, 1957, č. 1, s. 16–17.

<sup>6</sup> „Halas, Biebl, Nezval...“, *Zápisník* (New York) 1, 1958, duben, s. 12–13; podepsáno –Ph.

<sup>7</sup> V. Michl: „Smrt Roberta Davida“, *Hlas domova* (Melbourne) 8, 1958, č. 9, s. 5–6; podepsáno (Vm).

<sup>8</sup> „Literární život v roce 1958“, *Nový život* (Řím) 11, 1959, č. 3, s. 78–79; nepodepsáno.

<sup>9</sup> Tamtéž.

<sup>10</sup> F. Peroutka: „Problém mládeže“, *Zápisník* (New York) 2, 1959, č. říjen – listopad, s. 4–7. Odtud i další citace Peroutkova textu, který vznikl přepisem a mírným zkrácením tří jeho rozhlasových promluv na téma Škvoreckého románu. V původní podobě lze Peroutkovy projevy, vysílané Svobodnou Evropou ve dnech 29. 8., 5. 9. a 12. 9. 1959, najít v jeho knize *Budeme pokračovat* (Toronto, 68 Publishers 1984, s. 97–111).

<sup>11</sup> *Svědectví* (New York) 2, 1958/59, č. 8, s. 369n.

<sup>12</sup> F. Mikula: „Co je člověk“, *Archa* (Mnichov) 3 (35), 1960 – 63, č. 1, s. 20–22; č. 2, s. 44–48.

<sup>13</sup> J: „Josef Škvorecký, autor dosud jediného...“, *Zápisník* (New York) 4, 1961, č. červenec–srpen, s. 7.

<sup>14</sup> J. Strnad: „Optimismus je, když...“, *Zápisník* (New York) 4, 1961, č. červenec–srpen, s. 12–13.

<sup>15</sup> V. Michl: „Jak to bylo s povstáním?“, *Hlas domova* (Melbourne) 12, 1962, č. 9, s. 5; podepsáno jun. – Odtud i další citáty z Michlovy recenze. – Nutno však upozornit, že již o dva roky dříve Michl vynášel nad Škvoreckého románem vcelku příkré soudy (mj. v článku „Povídky z hvězdného města“, *Hlas domova* (Melbourne) 10, 1960, č. 7, s. 5–6).

